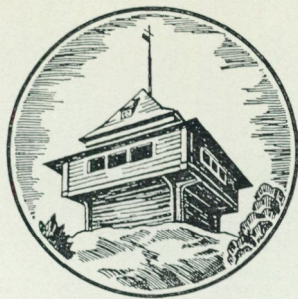

FATABUREN 1970

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1970

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1970

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils-Erik Bærendtz • Sam Owen Jansson
• Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1970

Pärmens färgbild: Takmålning i ett avträde vid von Echstedtska gården, Västra Smedbyn i Kila, målad omkr. 1765. Gården tillhör Värmlands museum, Karlstad.

Rena djur

Under 1800-talets andra hälft, berättas det från Göinge härad i Skåne, betades utägornas skogar av halvvilda hästar, s. k. skogsök, som bönderna förr ägde i stor utsträckning. Skogsöken infångades och användes till arbete en kortare tid under vår- och höstbruket, vanligen till harvning och vid enstaka tillfällen för körslor till städerna med skogsprodukter, under det att de den övriga tiden fick sköta sig själva. Även korna fick mångenstädes gå ute under vintern vid tillfällen, då det var ont om foder. Detta sätt att hålla husdjur var vanligt inte bara i Skåne utan överallt i Sverige ända fram till 1800-talets slut. Boskapsskötseln var kvantitativt inriktad, dvs. det var ej djurens kvalitet utan kvantitet som man satte störst värde på. Det är inte svårt att förstå att det under sådana omständigheter inte var mycket skötsel och vård som de enskilda husdjuren fick åtnjuta. Bortsett från de trakter som hörde till de mera avancerade jordbruksbygderna finner man mörka skildringar av lantbruksexperter från olika håll i landet. Även folktraditionen har åtskilligt att berätta om husdjurens vanskötsel. Att man inte vårdade de ovan skildrade s. k. utgångshästarna kan man lätt förstå: djuren användes endast tillfälligt. Men förhållandena var inte mycket bättre hos de stallade djuren.

De djur som var ute i det fria klarade sig bättre än de som låg i fähuset under vintern. Hornboskapen hade liggsår på sina utmärklade lemmar, och huden var fläckvis hårlös efter åtta månaders vistelse inomhus. En sagesman (född 1848 i Västerbotten) meddelar att »djurens rykt var som oftast mycket ofullständig, varför juvren voro mycket smutsiga, lår, buk och bakdel ofta övertäckta med fastklibbad, torkad spillning.» Det var inte bara bönderna som försummade djurens vård. Från Västmanland rapporteras att även en del herrgårdar hade ganska dåligt ställt med djurens renlighet, vilket berodde på att fähusen var mörka och värmen tryckande.

Före skiftena var arbetsfördelningen inom familjen och mellan könen konsekvent genomförd. Pigorna skulle sköta korna, göra rent och mjölka, drängen skulle köra med oxarna och vårda dem. På herrgårdarna och de större bondgårdarna med många funktionärer anställdes specialister för varje djurslag. Främst på skalan stod *kusken*, som hörde till gårdens mest ansedda tjänare. Han skötte hästarna och befattade sig ej med någon annan syssla. Något lägre i hierarkien stod *oxdrängen* och *kodrängen*. De svarade både för arbetet med sina respektive djur och för renligheten i fähusen. De vårdade oxarna i den mån de övriga

uppgifterna tillät detta. Skillnaden mellan hästens och oxens skötare kunde vara stor. Så var det t. ex. i Uppland (Tierps socken), där *oxkarlen* betraktades som något efterbliven och i regel var gårdens egen torpare. I Mellansverige och i mindre utsträckning i Skåne och Småland hade herrgårdarna s. k. *oxskötare*, vilka på ett skämtsamt sätt kallades Oxanners, Oxpelle m. m. I Uppland kallades de *oxstillare*. Deras uppgift var att fodra, vattna och rykta oxarna samt hålla fähuset rent. De skulle även sköta om skador på oxarna dvs. smörja och linda dem. På morgnarna när vällinglockan ringde (6-tiden på sommaren och 8-tiden på vintern) skulle oxarna vara fodrade och ryktade. På bondgårdarna hade man sällan särskilda oxskötare. I regel sköttes alla gårdens nötkreatur av samma person som körde oxarna. I Skåne och hela Danmark höll sig herrgårdarna och de stora bondgårdarna med *ryktare*. Benämningen är dansk och förekom i samma betydelse sedan 1600-talets slut och kunde tidigare betyda både manligt och kvinnligt tjänstehjon. De svarade för djurens skötsel och vård men tjänstgjorde även som vallhjon.

På de mindre gårdarna i Mellansverige anställdes en *kogubbe* för 2–3 par oxar för djurens utfodring och vattning. Han skulle också rykta och hålla fähuset rent. Alla dessa omtalade djurskötare bodde i regel i oxstallets närhet. På många håll var det inte ovanligt att en avdelning av fähuset eller stallet fick tjänstgöra som bostad för *kogubbar* och *oxgubbar*. Endast i Dalsland finns belägg för kvinnlig oxskötare, *oxpigan*.

Hästarna sköttes och ryktades i re-

gel av samma person som körde dem. På större bondgårdar med hästar som arbetsdjur hade varje dräng sitt par hästar att köra och sköta. Hästarna stod i bestämd ordning i stallet med *störstdrängens* hästar först, närmast dörren. Hans hästar var de största och kraftigaste. Var och en av drängarna var mån om att hålla sina hästar så feta och granna som möjligt. På herrgårdarna, t. ex. i Skåne, hade man alltid en *stalldräng* som ryktade och passade extra hästar samt fölen. Annars skötte var dräng sina hästar, utom på söndagarna då stalldrängen fick göra det. Småbrukarna var givna skötare av sina hästar.

Även om Sverige inte utmärkte sig för sin hästskötsel var dock hästen främst av samtliga husdjur. Att taga hand om en häst var ett utpräglat karlarbete. Att ha en välvårdad häst hade ofta något av status. Hästen utfodrades bäst även om den inte gjorde samma nytta som en mjölkko. Av de olika hösorterna fick han det bästa som växte på ängen, medan korna fick hö från starrängen eller myren eller fick nöja sig med halm, lövfoder eller annat surrogatfoder. Denna skillnad emellan djurens inbördes värde bör komma till uttryck även i den vård djuren fick.

»En riktig rykt är halva hästfodret» – säger ett gammalt ordspråk känt överallt i landet men även på andra håll ute i Europa. I allmänhet ansåg man det för en heder att ha så välryktade hästar som möjligt, och detta gällde särskilt vid kyrkfärd eller annan resa av högtidlig karaktär. Då skulle hästen skina av puts och välmåga. Enligt en uppteckning från Dalarana (Boda socken) ryktade man hästen

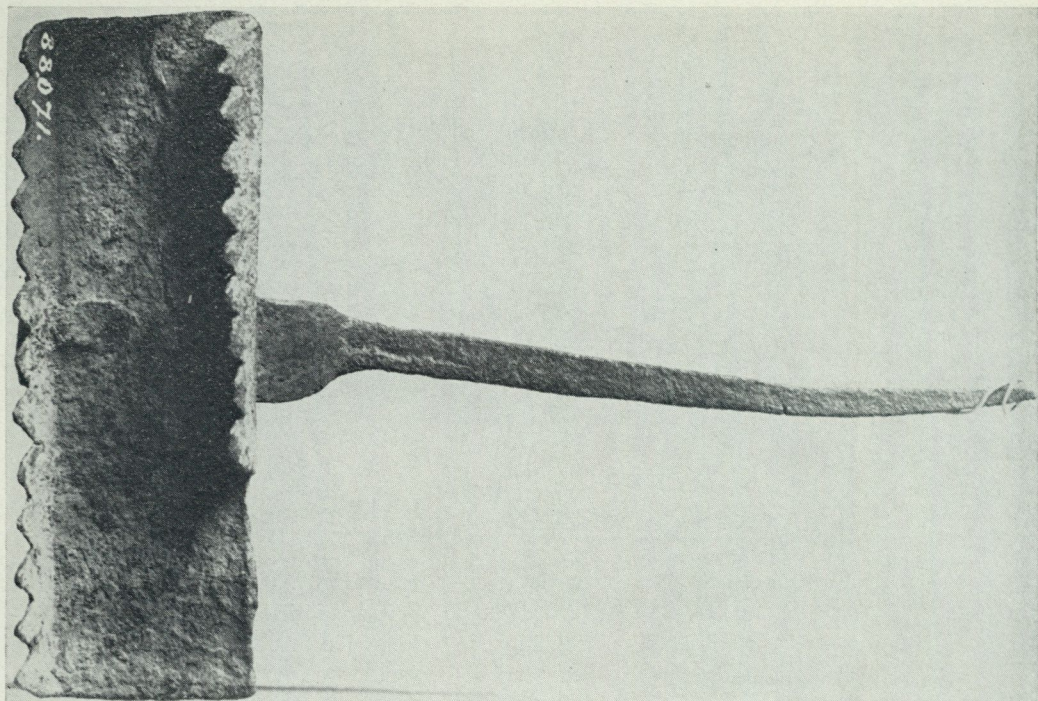
1. Vinjettbild ur
Olaus Magnus,
*Historia om de
nordiska folken*,
bok 17, kap 12.
Mannen t. v. håller
ett spö i sin
vänstra hand och
en ryktskrapa i sin
högra. En uggla
är upphängd ovan-
för hästens rygg
för att skydda den
mot sjukdomar.

dels för att befria den från »ler», vilket slog ut om hästen varit svettig, dels för att rätta till hårbeklädnaden så att hästen såg vårdad ut. Man befriade honom från fastklibbad gödsel på ben och lår samt under buken eller – om man var sparsam på strö i stallet – även på sidorna. Denna motive- ring för ryktens nytta stämmer inte så väl överens med det man läser i fack- litteraturen. »Rykt har till ändamål att hålla hästen ren, varjämte den be- fordrar blodomloppet», står det i en soldatinstruktion för kavalleriet 1938.

Hur man har skött sin häst i äldre tider vet man inte mycket om. Medel- tida *hästskrapor* känner vi visserligen till, men hur allmänt och intensivt bruket av dessa var går ej att säga. Antagligen var det olika i landets skilda delar främst beroende på häs- tens deltagande i arbetslivet samt dess ekonomiska nytta i förhållande till andra husdjur. Bland de äldre uppgif- terna finner man i varje fall flera kla- gande röster än berömmande när det

gäller hästens hygien. Följande stycke belyser förhållandena i Västernorr- lands län år 1865, vilket dock ej kan sägas vara typiskt för hela landet. »Skötseln av hästarna är även i allmän- het dålig. Stallarna är mörka och her- metiskt tillslutna med åtföljande värme och luft; gödsel står kvar för dagar ja veckor med därav härflytande olägen- heter; så mycket större, som hästarna i likhet med boskapen sällan eller aldrig består ryckt eller hudskötsel. Huden torrnides icke heller, då häs- tarna genom körslor blivit svetti- ga...»

Även i traditionsmaterialen finner man många kritiska anmärkningar om hästens renhet från tiden kring sekel- skiftet. »Detta arbete var det ingen som längtade efter», meddelas från Hallaröds socken i Skåne. »Att en kall vintermorgon stå i ett kallt stall och rykta en häst var ingenting att efter- sträva. Ofta var stallet så kallt om morgnarna så gödseln var frusen.» Troligen uppfattade man rengöringen

2. Alderdomlig, hemmagjord hästskrapa av järn. Gräsmarks sn, Värmland. Nord. mus. 88.071.

av hästen som en lika besvärande syster-sättning på flera håll. »De flesta hästägare ryktade sin häst om morgonen innan de lade selen på honom, men många hästar fick gå oryktade det mesta av sin tid», lyder en uppteckning från Småland. Det bör dock ihåkommas att vi här befinner oss inom dragoxkulturens gränser, där oxarna ägnades större omsorg än hästarna. Från många håll meddelas det att man ryktade hästar på morgonen, men en del bönder brydde sig inte om att göra detta med undantag för de tillfällen när de skulle ut på någon resa. Det var en viss skillnad mellan rykten på sommaren och vintern. När hästen var på sommarbete och endast i tillfälligt bruk, ödslade man ej tid på dess renhet. Ute i det fria blev djuret inte heller så nedsmutsat som inne i

stallet. I Övre Dalarna företogs ej ryktning regelbundet, utan då det ansågs behövt borstade man hästen med en björkriskvast eller borste eller skrapade honom med hästskrapa eller ullkarda. Med rykt menades att hålla hästen någorlunda ren, så att lorten inte klubbade vid och satt kvar för lång tid, tills hästen bytte hårbeklädnad. På andra håll i Dalarna skrapade man hästen bara när den skulle selas och användas för körslor, någonting som kan sägas vara allmänt vid början av seklet. »Somliga ryktade väl bara med tömmarna», säger skämtsamt en meddelare från Boda socken. Likaså var det vanligt att man ryktade blott en gång i veckan.

Dessa uppgifter var dock avsedda att belysa missförhållanden, vilka ej kan sägas ha varit allmänna. Andra

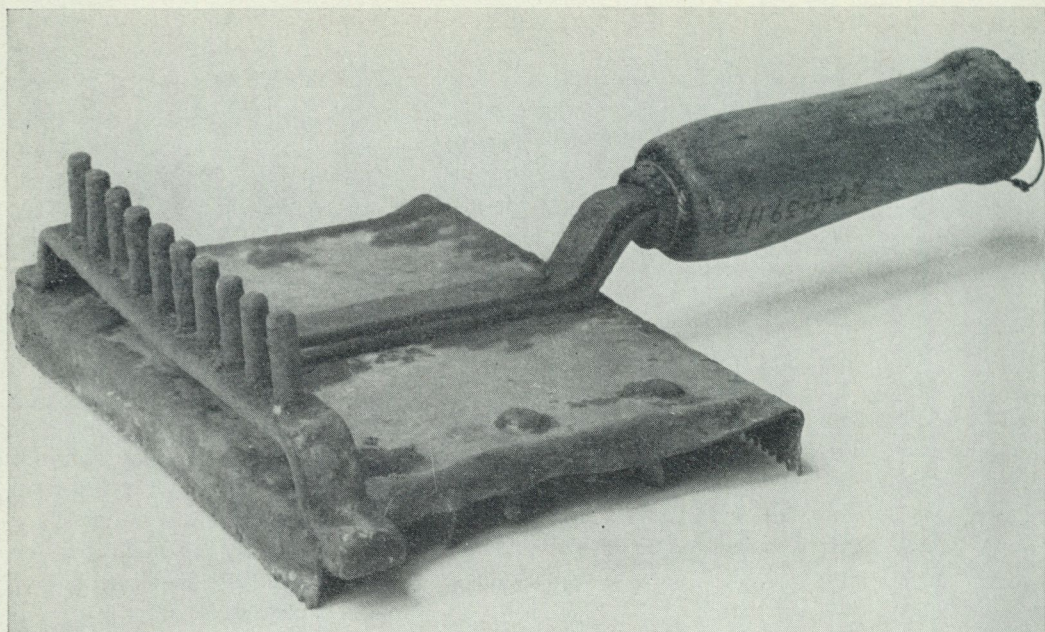
notiser och uppteckningar ur folktraditionen balanserar väl det ovanstående och omtalar hästskötselns vackrare sidor. Bland bönderna hade ryktningen endast praktiskt syfte, nämligen att avlägsna smuts och damm från hästkroppen. Någon hästvård för utseendets skull kan man sällan tala om. I de äldre läroböckerna i hästskötsel rekommenderar man rykt två gånger om dagen, varigenom all smuts och orenlighet och torkad svett som kunde hindra hudutdunstningen skulle avlägsnas. Därför ansågs rykten i facklitteraturen vara en svår konst att lära. Det sades att man sällan ser en stallkarl som kan utföra den väl. Den kräver både styrka och vana. Detta omtalas även i traditionsupppteckningarna.

Ryktingens teknik är väl dokumenterad från olika håll. Innan jag går in på den, vill jag presentera de redskap man använde vid hästarnas rengöring. Det är fråga om följande föremål: halmviska, skrapa, borste, kam, svamp, torkduk, dammviska och svettkniv. Vid kavalleriet användes samtliga dessa redskap, likaså på storgårdar för paradhästar. Jag vill dock främst belysa förhållandena hos bönderna. Det viktigaste redskapet är den rektangulära *skrapan*. Den förekommer i flera exemplar i medeltida fynd. Formen, rektangulär med flera taggar, lever kvar från medeltiden till våra dagar. Skrapans olika kammar har divergerande tänder. Mellan kammarna finns lägre ställda bleckremsor, s. k. mellanstycken. Den tillverkas i olika finhetsgrader och avslutas med ett rundsvarvat skaft och med en ring eller en rem för dess upphängning. På vardera ändan har hästskrapan en

liten järnten, som kallas hammaren. Vid rengöringen stötes den flitigt mot golvet bakom hästen för att avlägsna dammet, det s. k. stövet, från tänderna. Sällan påträffar man avvikande typer, som t. ex. hos Rågö-svenskarna en raspliknande med tvärställda handtag i ett trästycke försedd med småspikar. En annan form av hästskrapa tillverkades av kohorn försett med ett skaft eller handtag av trä. Dess två kammar bestod av grova, ojämna taggar. Samma typ tillverkades även av järn.

I facklitteraturen anges skrapans funktion vara att befria ryktborsten från smutsen. I de flesta fall skrapade man dock hästens hud med den. I en bok om hästskötsel föreslås skrapan bara undantagsvis som redskap »om håret tuvat upp sig, och den första lärdomen hästkötaren får bör vara den, att skrapan endast är till för att hålla borsten fri från smuts... och att skrapa är ett oskick, som alltid borde förbjudas av varje omtänksam hästägare. Genom skrapan har många häst blivit kittlig och vild.» Bönderna behövde dock effektiva metoder att hålla sina hästar rena och använde skrapan flitigt. Risken var dock ännu större för den ömtåliga hästhuden, om man i stället för skrapan begagnade en gammal ullkarda, vilket förekom flitigt på många håll.

En och annan smideskunnig bonde tillverkade själv enklare hästskrapor, särskilt i Nordsverige. Annars var det smedernas uppgift. I så fall köpte man dem på marknaden eller anskaffade dem av kringvandrande handlare. Efter sekelskiftet har man helt övergått till fabriksmässigt tillverkade ryktidon. Sedan gammalt förekom massproduk-

3. Modern ryktdon med mankam på översidan. Halland. Nord. mus. 244.439.

tion av hästskrapor. Stockholms tullbok år 1549 upptar hästskrapor under införsel, och år 1734 utfärdades en förordning om importförbud av hästskrapor. Tillverkning av hästskrapor var en av jordbrukets många binäringar.

Ryktdonen hade sin plats på en spik eller en självvuxen liten krok fastsatt på spiltstolpen, men man kunde även ha en hylla i stallet, där man vid sidan om lorthackan, hovtången och hästskorna även placerade ryktdonen.

Innan skrapan nyttjades gnedes hästhuden ofta med torra *halmviskor*. De var gjorda av sammanvriden, ren och torr halm. Somliga hästkarlar hade halmviska i båda händerna under arbetet. Kom hästen smutsig och våt från arbetet gned man benen med torra viskor.

Parallellt med skrapan kom *borsten*

till användning. Somliga bönder, vilka ej var måna om sina djurs renhet, använde bara borste. Ett drastiskt sätt att underlätta även detta arbete var, som t.ex. i V. Vingåkers socken i Södermanland, att sopa hästen med björkkvast. Även i Småland (Vissefjärda socken) finner man en sliten björkkvast i användning, varmed man i synnerhet på våren, när hästen fällde hår, sopade av »stubben» ur hårbotten. Hästborsten tillverkades av svinborst av borstbindare. Den var ett betydligt dyrare ryktdon, och somliga tillverkade den själva. Ofta gick »knallar» omkring i bygderna och sålde ryktborstar eller bytte dem mot tagel. Man använde även rotborste, ifall hästarna gick på åkern eller på blöta och oländiga vägar, då de blev leriga långt upp på hasorna. Då rev man av den torra leran och sedan tvättades den bort, varefter man torkade hästen.

Borsten skulle föras med utsträckt hand med långa, runda tag uteder hårremmen och aldrig mot densamma. Efter tre, fyra tag ströks borsten mot skrapan så att »stövet» stannade i denna. Då tillräckligt mycket samlats, knackades skrapan mot stallgolvet i långa ränder. Vid arbetet höll man skrapan i vänstra handen och borsten i den högra. Det sades skämtsamt att drängarna och bondpojarna hade sin morgongymnastik vid rykten. Arbetet var besvärligt för en ovan person, och med höga krav på hästens renhet tog rykten en halv timma. De äldre drängarna sade ofta på skoj till en nykomling att hästen skall ryktas bara på en sida. »Vilken sida då», frågade den unga drängen, »yttersidan», löd svaret. I vanliga fall var det så på en bondgård att först gick karlarna ut i stallet och gav hästarna foder, gjorde stallet rent och lade det brukbara ströet under strökrubban. Då detta var gjort gick de in och drack kaffe. Då de sedan kom ut i stallet igen vattnade de hästarna, och efteråt företogs rykten.

Kravet på rykten var ofta högt. Det gällde nämligen att slå stöv i stallgolvet bakom hästen. Antalet stövränder varierade från tre till tio. Många drängars liv förbittrades av detta krav,

i synnerhet på storgårdarna där man gärna gick till överdrift. Uppgiften var ofta omöjlig, men listiga drängar fann på utvägar. Fanns det en mjölsäck i närheten gick det bra att ha lite stöv där till hjälp, om det inte ville räcka. Andra hästdrängar tog gröpe och lade i ränder bakom hästen så att husbonden skulle tro att det var det stöv som blev i skrapan. Men det var dock inte lätt att överlista husbonden (eller förvaltaren på herrgården) som bestämde över de meterlånga stövrändernas antal. Den som kontrollerade arbetets kvalitet behövde bara stryka hästen mothårs med fingertopparna för att förvissa sig om djurets renhet. Om man strök hästen med en vit näsduk, så syntes också det kvarblivna dammet. I Småland klappade förvaltaren hästen på länden med svarta handskar som skulle vara helt rena efteråt. Somliga drängar slog ut hästens namn eller något mönster med stövet i stället för att lägga ränder. För att hästarna skulle bli riktigt blanka brukade man efter rykten stryka dem med fuktig trasa.

För de hästar som hade ömtålig hud använde man på ett fåtal ställen s. k. *rykthandske* i stället för borste. Handsken utgjordes av grovt tyg vari dammet fastnade.

En hästbok från 1700-talets slut föreslår att hästman och pannlugg skulle skötas varje dag med en god och mycket grov kam och tvättas åtminstone var dag. I regel hade man emellertid två typer av mankam. Den ena var räfsliknande, den andra gjordes av en enda träbit. Den senare typen, fastän i grövre utformning, tjänstgjorde även som *svanskam*. Mera avancerade hästskötare använde också

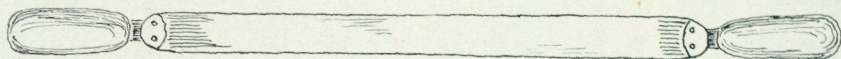
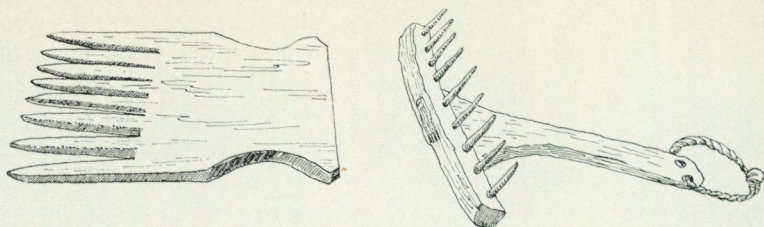
4. Ryktborste. Urs-
hults sn, Småland.
Nord.mus. 257.602.

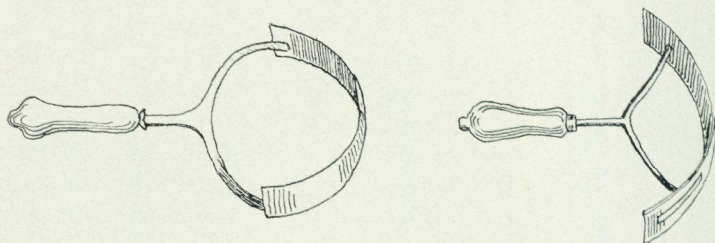
Mátyás Szabó:
Rena djur

5. Mankam. Glömminge sn, Öland.
EU 29.214.

6. Hästkam. Norsjö sn, Västerbotten.
ULMA 11.405.

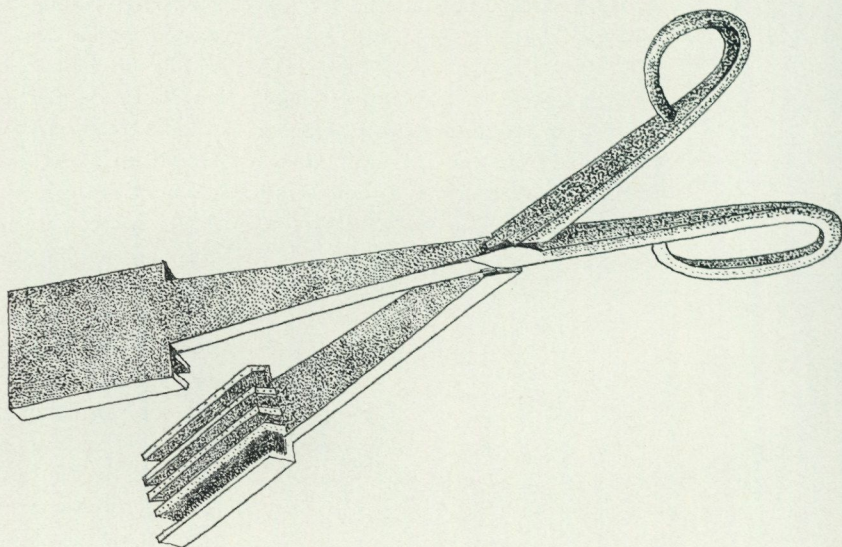
7. Svettknivar, använda för att avlägsna svett från hästen. Efter Nauckhoff 1896.

s. k. *svettknivar*. Dessa tillverkades av trä eller metall och användes för att avlägsna svett från djuret. Man

drog dem uppifrån och nedåt. De förekom inte bland allmogens rykt-don.

8. Krustång för krusning av hästens man vid bröllop. Biskopskulla sn, Uppland. Nord. mus. 159.868.

Olaus Magnus skriver att man skall tvätta hästarnas huvud för att bevara dem från sjukdom, i synnerhet gikt. Även manen bör tvättas liksom pannlocken. Tvagning gagnar i hög grad såväl fölens som äldre hästars hälsa. På de flesta ställen i landet lät man hästarna bada. De försågs med gramma, leddes till en brygga och drevs ut på djupt vatten eller också leddes de efter en båt genom att man höll i grimskäftet.

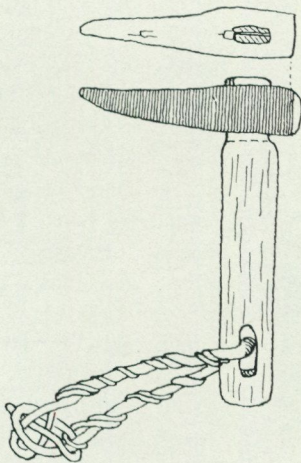
Även hoven behövde någon tillsyn. Den främsta åtgärden var att tjära den. Hovkransen borde befrias från smuts och stenar som hade fastnat i den. För att hindra snö att fastna kunde man i Dalarna förse hästhoven med en plåtsko mellan skon och hoven. Man kunde även bestryka hoven med fett eller sill-lake. Fastnad snö slogs bort med en liten hacka, *fothacka*, *fotpicka*, som hängde på färdskrindan. Från St. Tuna socken i Dalarna kände man till ett liknande redskap, med vilket man petade undan lorten under hästhoven.

På grund av den bistra kritiken i

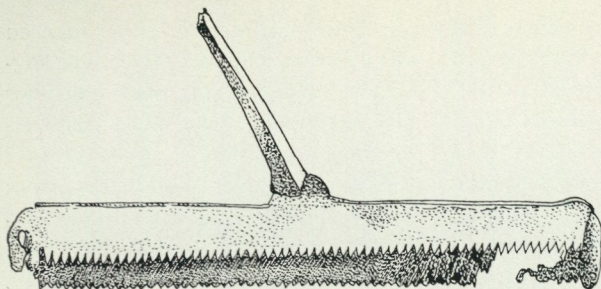
den äldre hästlitteraturen har man en känsla av att vården av fölen och unghästarna tidigare var obefintlig eller mycket tillfällig. Icke sällan framhävde man att hästen ej skulle skrapas före tre års ålder utan bara gnidas med halmviskor, och samtidigt påstods, att ju mera motion fölen fick, desto mindre behov hade de av rykt. Hos bönderna rengjordes fölen sällan. I Revsunds socken i Jämtland ansåg de gamla att fölen trivdes bäst med gammal påvältrad dynga. De små fölen liknade mer hårtofsar än hästungar i Frändefors socken i Dalsland. Fölen ömsade skinn om våren, ty ofta lossnade hela hårpälsen med en gång.

Med nötkreaturens vård och rengöring befattar sig den äldre hushållslitteraturen i motsats till folktraditionen nästan lika utförligt som den gör med hästens vård. Om kalvarnas vård säger ett arbete från 1770-talet att man i fähuset alltid skulle ha en styv *bors-te*, varmed kalven före utsläppningen om morgnarna borstades. Även *träskrapor* rekommenderades i dagligt bruk både för korna och kalvarna. Man var tvungen att iaktta vissa åtgärder i samband med mjölkning och mjölkhygien men det var värre med kalvarna. Redan på 1600-talet klagar en författare att »intet kreatur handteras hos oss värre än en kalv».

Rykten hos korna motiverades med att genom den kroppens omsättning försiggick fortare och foderlusten växte — en allmänt återkommande anmärkning i samband med rykten för alla husdjur. Trots allt var förhållandena kring kornas renhet inte tillfredsställande. »Hudens renhållning hos nötboskapen skulle omöjligen kunna behandlas med så stor likgiltighet och

9. *Fothacka* för avlägsnande av grus och snö ur hovar. Orsa sn, Dalarna. Efter Levander 1943.

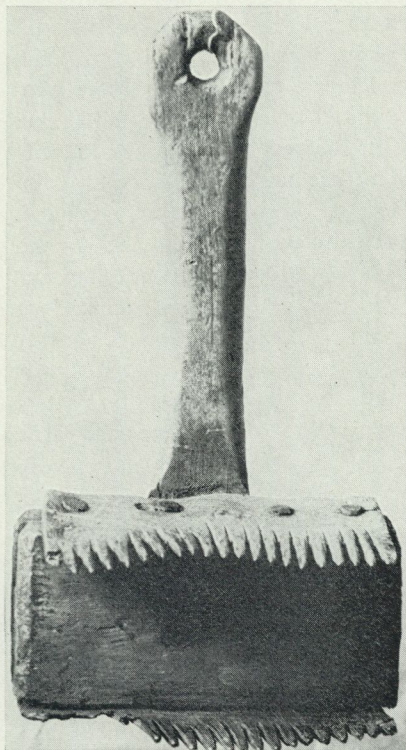
10. Medeltida korskrapa från Lund. Efter Kulturen 1958.

vårdslöshet som ofta är fallet, om man gjort sig full reda för nyttan och nödvändigheten därav», anmärker en författare på 1800-talet. Något bättre ställt var det med mjölkornas renhet ty genom uraktlåtenhet eller försummelse erhöll mjölken en obehaglig bismak som även spreds till alla mjölkprodukter. Den följande drastiska

skildringen kommer från Västernorrlands län. »I de från städerna mera avlägsna och i fjälltrakterna belägna socknarna fortfor dock ännu det s. k. svältfödningssystemet att vara rådande, synnerligast för hornboskapen. Följderna härav är vanligen följande: svår, ibland för tidig förlossning, trög och sen avgång av efterbörden; under vintern ringa mjölkavkastning, kornas benägenhet i följd av kraftlöshet, att ofta ligga, och, då icke strö under dem begagnas, sårnader, på låren och benen, till vilka sistnämnda åkommoder stygga osynliga odjuren »Bäran» och »Vittran» få skulden. Korna släppas aldrig ut på hela den tid av åtta månader, som de vinterfodras. Allmogens brukar aldrig rykta sina kor, utan anser detta som onödig tidspillan.»

Senare tiders folktradition har i stort sett samma saker att berätta. Då inga båsbalkar fanns i fähuset var det alltid någon ko som lade sig på tvären och lade dynga där en annan skulle ligga. Annars lägger sig de flesta kor i sin egen dynga. Rengöringens universalredskap är *skrapan* även för korna. Den är ej så vass som hästskrapan beroende på att den ofta användes direkt på djuren för smutsens borttagande samt att nötboskapens hud är ömtåligare. Träskrapor rekommenderas därför i alla hushållsböcker. Koskrapan kunde man även byta ut mot en gammal ullkarda. Man använde även borste eller kvast. Den senare var ofta en s. k. grankärve, dvs. en samling mjuka grankvistar, hopbundna med en björkvidja. Skrapningen med grankärve kunde någon gång ske i en bäck eller något annat nära till hands liggande vatten.

Korna tvättade man ofta. Juvret

11. Koskrapa av trä och bockhorn. Karlunda sn, Värmland. Nord. mus. 6.356.

tvättades ju alltid före mjölkningen. Det gällde att tvätta ej blott spenarna utan även hela juvret med kylslaget vatten och torka det med trasa före mjölkningen. Ifall kon ej var smutsig ersattes tvättningen ibland med torkning med en fuktig trasa.

Ett viktigt kapitel var klövvården hos korna. Dessa blev nämligen alltför långa under vintern. Därför brukade man på vårsidan, innan korna släpptes ut på bete, klippa av förväxta horn delar med en speciell tång. Gjorde man inte detta, lade sig den ena klöven på den andra och kon blev halt. Klövarna kunde också brytas sönder, om man ej ansade dem. Ibland höll man kons klöv på en planka och högg av de förväxta delarna med ett stämjärn.

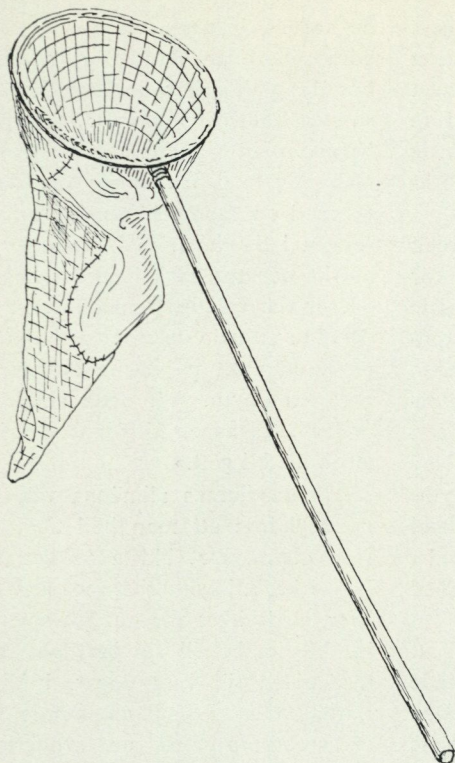
Mera sällan förekom i äldre tid att man klippte korna. Därtill använde man *kosaxar*. Man tyckte nämligen att det var besvärligt med fällande hår från långhåriga kor.

Man var i allmänhet mycket noga när korna kalvade. Sedan kon blivit av med efterbörden, skulle man tvätta könsorganen på henne med varmt vatten. För att kon lättare skulle bli fri från efterbörden gav man henne linfröslem eller fostervatten. Somliga kor brukade gå flera veckor med efterbörden ruttnande antingen inne eller utanför livmodern. Mot detta vågade man ej göra något. När korna kalvat, skulle juvret tvättas med varmt vatten och noga torkas. Sedan mjölka de man, och då skulle juvret tvättas igen. Somliga hade för sed att hälla en hink kallt vatten över kalven, så att den skulle kvickna till fortare.

Oxarnas vård var i stort sett densamma som kornas. På somrarna, när

de kördes, brukade varje dräng rengöra sina oxar. Kravet på renheten hos dessa djur har dock aldrig varit så stort som för hästarna. På vintern brydde man sig inte om rykt. Hur bedrövligheten kunde vara belyses med ett exempel från Vissefjärda socken i Småland. »På grund av de mörka och trånga ladugårdarna samt då för tiden dåliga renhållningen under djuren hade de stora gödselkakor på låren samt på nacke och panna gott om ohyra. Allt detta skulle nu under betesgången försvinna, och hullet skulle bli gott.»

Till husdjurens allmänna välbefinnande hörde att man höll dem fria från ohyra. Det äldsta medlet som kom i bruk, i synnerhet mot löss, var ister, med vilket alla husdjur smordes in. Medlet behöll sin betydelse från medeltiden till våra dagar. I Vissefjärda socken i Småland smorde man in kreaturen med en synnerligen otrevlig, hemmagjord salva. Man köpte kvicksilver på apoteket, vilket man blandade med såpa och snus, och rörde ihop alla dessa ingredienser. Man fick bara smörja på halsen och pannan, dit djuren inte räckte att slicka i sig otäckheten. I Lidens socken i Medelpad brukade bönderna gråsalva utan någon tillsats. Det var farligt om kreaturen slickade varandra. Här tände man också eld på en torrvedsticka att sveda kräken med för att få bort lössen. För ohyrans utrotande brukade bönderna i Norrbotten sätta eld på tjurens hår, som gjorde djurets utseende ohyggligt. Svin smordes in med olja mot löss. Den äldre hippologiska litteraturen har otaliga medel att rekommendera mot hästohyra, bland vilka de vegetabiliska domine-

12. *Flughåv. Norra
Ny sn, Värmland.
Nord.mus. 270.881.*

rar. Så skulle man ha fläderblommor, bladen av pumpor, saft av persicaria, kurbitssaft hopkokad med lagerblad. Listan på alla medel från tallkottar till vitlök, som skall hålla ohyrorna borta från hästen, är för lång att redogöra för.

Under betesgången hade man insekterna att kämpa mot. En av orsakerna att man i äldre tid måste hålla flera vallhjon var insektsplågan, som man var tvungen att skydda djuren

emot. Olaus Magnus levande skildring tyder på att bromsen var den besvärligaste under betesgången. Han skriver att boskapen går på bete under ljusa nätter »vaktade av herdar, för de närgångna maskarnas och larvernaskull, som väktarna söka bränna upp eller fördriva genom att överallt upptända bål av tjärhaltig fur». Folktraditionen omtalar libsticka, en blandning av trätjära och ister, hjorthornsolja m.m. Uppe i norr vållade myggen lika mycket besvär som andra insekter. Häremot användes tran. Ifall kreaturen vistades i sommarfähus tänder man på gamla, hårda björksvampar.

Husdjuren besvärar i hög grad även av flugorna. Djuren betar oftast helst i motvind, varigenom flugorna fläktas bort. Man använde i stort sett samma medel för flugornas bortjagande som man hade för insekter. I ladugårdarna använde man särskilda, lätta flughåvar. Det var en arbetsam uppgift att vifta med dem. Det gällde att hålla igång en bra stund. Befria ladugården kunde man inte, men det gick bra att reducera flugornas antal med detta enkla redskap. Utomhus var flugorna mest besvärande för hästarna under körningen. I Dalarna använde man en unik anordning mot flugor, det s.k. remtäckat eller flugtäckat. Det består av lädersnoddar som hänger från rep efter hästens båda sidor. Täckat tillverkades av sadelmakaren.

13. S. k. remtäcke
eller flugtäcke. Sil-
jansnäs sn, Dalar-
na.

Litteratur:

Flormann, A. H., Inledning till hästars kännedom. Lund 1794.

Häst-gubben, Den kloka och förståndiga hästgubben eller Konsten att känna hästars natur, skötsel... Norrk. 1809.

Levander, L., Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förra hälft. I. Lund 1953. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning 11.)

Nauckhoff, V., Hästen, dess natur, skötsel och vård. Sthlm 1896.

Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken III. Sthlm 1916.

Palm, K. O. L., Kusken. Handbok i hästskötsel och körkonst. Sthlm 1906.

Person, B.-A., Ryktskrapa. Kulturen 1958.

Rytberg, J. A., Korta anvisningar i häst- och koskötsel. Haparanda 1903.

Segerdahl, A. M., Hushållsbetraktelser I. Om ladugårdsskötsel och mjölkhus-hållning. Sthlm 1867.

Traditionsuppgifterna är huvudsakligen hämtade ur Nordiska museets arkiv.

Teckningarna är gjorda av Maria Urbonas.

SUMMARY

Clean animals

Up to the time of the great redistribution of land holdings, and in some cases up to the end of the 19th century animal husbandry was quantitative rather than qualitative, i. e. the quality of the animals was of less importance than the number of animals owned. Under those circumstances it is not surprising that the care and the grooming bestowed on individual animals was negligible. Outside of the advanced agricultural districts in Sweden one finds dismal records of mismanaged and neglected animals both in agricultural literature and in folk traditions. The animals that were put to pasture during the greater part of the year were never tended. Stabled animals had to be groomed now and then. Of all animals the horse was attended to most carefully. Looking after a horse was very much a man's work. A well-groomed horse, in a way, symbolized the status of the owner, but particular care of the horse was taken only before going to church or at other visits of importance. In many places the horse was groomed only once a week, mainly owing to the horse's participation in the daily work. The small, low-roofed and dark

stables, where the manure was not removed from spring to autumn, did nothing to promote cleanliness. The grooming-tools were as follows: a straw-wisp, a curry-comb, a body-brush, a mane-comb, a sponge, a drying-cloth, a dust-whisk and a sweat-knife. A proper grooming took half an hour. The groom held the body-brush in his left hand and the curry-comb in the right. When the brush was full it was knocked clean on the floor in long strings. The forelock, mane and tail should be combed, the hoofs tarred and greased; and, at intervals, the whole animal should be washed. The foals were not given as much care as the horses, but among the most neglected animals were the calves. The cows on the other hand were scraped in the mornings to remove the dung clinging to their bodies. In connection with the milking the cow had to be tended in some degree, and the udders were generally carefully washed. It was also important to keep animals relatively free from vermin, particularly lice. For this various concoctions were used such as lard, mercury mixed with soap and snuff, or vegetable preparations.